

„...W WIERZE S KATOLICKIEY Z KOŚCIOŁEM RZYMSKIM
ZJEDNOCZONEY, ŻYĆ Y UMIERAĆ PRAGNĘ”.
LOSY DUCHOWIEŃSTWA UNICKIEGO
NA TERENIE DAWNEGO WOJEWÓDZTWA BRACŁAWSKIEGO
PO LIKWIDACJI SIECI PARAFIALNEJ (1794-1839)

Irena Wodzianowska

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II,
Instytut Historii, Katedra Historii
i Historiografii Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej
John Paul II Catholic University of Lublin,
Institute of History, Department of History
and Historiography of East-Central and Eastern Europe
e-mail: irena.wodzianowska@kul.pl
<https://orcid.org/0000-0001-5058-8015>

Streszczenie. Po drugim rozbiore Rzeczypospolitej władze carskie przystąpiły do akcji przywracania ziemiom zabranym „rdzennie rosyjskiego wyglądu”. Istotnym elementem rusyfikacyjnym stała się likwidacja struktur Kościoła greckokatolickiego. Tempo konwersji na prawosławie kształtowało się w zależności od terenu przeprowadzenia akcji. W granicach dawnego województwa braclawskiego akcja przebiegła najszybciej. Zróżnicowany wyznaniowo i narodowościowo teren województwa okazał się podatny na wpływy prawosławnych zarówno z Perejaśławia, jak i Mołdawii. Część wiernych stawiała bierny opór wobec siłowych rozwiązań, część z kolei chętnie wróciła do wiary przodków. Podobne postawy cechowały także duchowieństwo greckokatolickie. Pozbawione środków do życia poprzez brak systematycznych wypłat pensji, przyjmowało prawosławie formalnie, pozostając w swych parafiach. Przywołano w tekście nazwiska tych, którzy do końca pozostali wierni Kościołowi katolickiemu. Ich dalsze losy po roku 1840 pozostają wciąż nieznanne.

Słowa kluczowe: likwidacja Kościoła greckokatolickiego; duchowieństwo; represje; województwo braclawskie; bezmiestni kapłani

Na skutek rozbiorów Rzeczypospolitej spory obszar ogromnej unickiej metropolii kijowskiej znalazł się w zaborze rosyjskim. W pierwszej połowie 1794 r. rozpoczęła

się zorganizowana akcja misyjna rządu rosyjskiego w tym regionie. Na jej czele stanął zwolniony z więzienia prawosławny arcybiskup miński Wiktor Sadkowski, któremu w tym okresie podporządkowano ziemie wówczas pozyskane przez Rosję. Na mocy ukazu Katarzyny II z 22 kwietnia 1794 r., zezwalającego na zmianę wyznania unickiego, Sadkowski mianował kilkudziesięciu zwierzchników cerkiewnych, powierzając im konkretne okręgi. Zwołał w lipcu 1794 r. zjazd wszystkich protopopów prawosławnych w celu procesu omówienia przyłączenia parafii¹. Eparcha Wiktor otrzymał wsparcie finansowe i militarne, gdyż generała-gubernatora tych ziem – Tymoteusza Tutölmína zobowiązano do pomocy arcybiskupowi. Prawosławne duchowieństwo stało się narzędziem realizacji polityki rządowej. Uznano, że likwidacja Unii „jest pewnym środkiem w utwierdzeniu ludu w jedności i spokoju”². Wkrótce na ręce prawosławnego zwierzchnika zaczęły napływać prośby o przyłączenie do Cerkwi prawosławnej poszczególnych unickich wspólnot z terenu Kijowszczyzny. Pisma te ośmieliły działania władz, które przystąpiły do szeroko zakrojonej akcji misyjnej także na terenie województwa braclawskiego. Od początku 1795 r. abp Sadkowski przez pół roku wizytował i nadzorował tworzenie struktur prawosławnych. Skoordynowane działania T. Tutölmína oraz arcybiskupa dały szybkie efekty. Według raportów składanych przez eparchę do Świątobliwego Synodu, na terenach zaboru rosyjskiego od sierpnia 1794 do września 1795 r. włączono w struktury Cerkwi prawosławnej 2603 parafie unickie oraz 1 483 111 wiernych i 1552 kapłanów³.

Powodzenie akcji spowodowało, że caryca we wrześniu 1795 r. wydała ukaz o likwidacji wszystkich diecezji unickich na anektowanym obszarze. Unicki metropolita kijowski Teodozy Rostocki po odmówieniu złożenia przysięgi wierności tronowi rosyjskiemu został internowany w Petersburgu i stracił łączność z podległym sobie duchowieństwem.

W miejsce likwidowanych unickich struktur na terenie dawnego województwa braclawskiego tworzone prawosławne. Rok później zlikwidowana sieć parafii unickich posłużyła do utworzenia 13 protopopii prawosławnych (Berszada, Braclaw,

¹ Tekst i omówienie opracowanej wówczas instrukcji: N. YAVOROVSKIY, *Blagochinnicheskaya instruktziya 1795 g. novoprisoyedinennym iz unii v pravoslaviye svyashchennikom*, „Podol’skiye Yeparkhial’nyye Vedomosti” 1885, nr 48, s. 965-970; 1885, nr 49, s. 993-1001 [Н. ЯВОРОВСКИЙ, *Благочинническая инструкция 1795 г. новоприсоединенным из унии в православие священникам*, „Подольские Епархиальные Ведомости” 1885, № 48, с. 965-970; 1885, № 49, с. 993-1001].

² M. KOYALOVICH, *Istoriya vozsoyedeniya zapadno-russkikh uniatov starykh vremen*, Minsk 1999 [М. КОЯЛОВИЧ, *История воссоединения западно-русских униатов старых времен*, Минск 1999], s. 358.

³ Wspomniany wyżej ukaz carycy pozwalał na uznanie parafii za prawosławną, gdy zmiany wyznania dokonała większość mieszkańców.

Chmielnik, Gródek, Hajsyn, Jampol, Kamieniec Podolski, Latyczów, Lityn, Proskurów, Uszyca, Wierzbowiec i Winnica)⁴. Akcja misyjna, wsparta przez rosyjskich urzędników i wojskowych, przebiegała sprawnie. Wszystkie greckokatolickie parafie, jak pisał w raporcie do Synodu pierwszy podolski władca Joanicjusz Nikiforowicz-Połonskij z dn. 19 stycznia 1796 r., przeszły na prawosławie⁵.

Szybki proces przejścia unitów do Cerkwi prawosławnej na tym terenie był możliwy z kilku powodów. Bezspornie nacisk siły wojskowej, z jednej strony zastraszanie ludności, a z drugiej mamienie korzyściami płynącymi z przynależności do tego samego wyznania co władczyni, stały się istotnym czynnikiem powstania. Należy tu także uwzględnić specyfikę województwa braclawskiego, położonego na styku granic państwa moskiewskiego i Imperium Otomańskiego. Proces kolonizacyjny tych ziem trwał bowiem przez cały wiek XVIII, po kolejnych najazdach tatarskich i napadach hajdamackich odradzały się wsie i miasta. Napływała tu ludność nie tylko z innych regionów Rzeczypospolitej, ale i z zagranicy. Województwo było mozaiką religijną, narodowościową i językową. Mieszkali tu, obok katolików, prawosławni Mołdawianie, Serbowie, Bułgarzy, Ormianie, Rosjanie, dla których na południu województwa tworzone w drugiej połowie XVIII wieku sieć parafii prawosławnych⁶. Z tych różnych społeczności również pochodziło duchowieństwo. Ks. Auksenty Gawazenska, „z Wołochów”, wraz z rodziną w połowie wieku osiadł na terenie województwa braclawskiego. Po śmierci ojca nauczył się języka polskiego oraz ruskiego i w 1777 r. został wyświęcony przez unickiego bpa Leona Szeptyckiego na kapłana do parafii w Rybnicy. W 1794 r. ks. Auksenty był w grupie duchownych, którzy jako pierwsi składali prośby o „usynowienie” do prawosławnego władcy⁷. Wywodzący się z prawosławnej rodziny ks. Bazyli Danczyński przeniósł się z Rzeczypospolitej na Wołoszczyznę, gdzie wyświęcił go w 1773 r. prawosławny bp Innocenty do jednej z miejscowych parafii. Po najeździe tatarskim ponownie przekroczył granicę wracając w rodzinne strony. Przebywał jakiś czas bez pracy, więc w 1788 r. zmienił

⁴ S. LOBATYNSKIY, *Materialy dlya istorii pravoslaviya v Podolii*, „Podol'skiye Yeparkhial'nyye Vedomosti” 1885, nr 22 [C. ЛОБАТЫНСКИЙ, *Материалы для истории православия в Подольи*, „Подольские Епархиальные Ведомости” 1885, № 22], s. 465.

⁵ I. WODZIANOWSKA, *Zmierzch Unii. Struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Braclawszczyźnie*, Lublin–Tczew 2018, s. 81-84.

⁶ Tamże, s. 8.

⁷ S. LOBATYNSKIY, *Materialy dlya istorii unii v Podolii. Spisok uniat'skikh prikhodov prisoyedinennykh v pravoslaviye 1794-1795 gg.*, w: *Trudy Komiteta dlya istoriko-statisticheskogo opisaniya Podol'skoy yeparkhii*, Kamenets-Podol'sk 1878-1879, вып. 2 [C. ЛОБАТЫНСКИЙ, *Материалы для истории унии в Подольи. Список униатских приходов присоединенных в православие 1794-1795 гг.*, w: *Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии*, Каменец-Подольск 1878-1879, вып. 2], s. 70.

wyznanie i metropolita unicki Jason Smogorzewski przyjął go na proboszcza do Kajetanówki (ówczesny dekanat raszkowski). Cztery lata później wraz z parafią wrócił do prawosławia⁸.

Nie bez znaczenia było też pochodzenie duchowieństwa i więzy pokrewieństwa. We wrześniu 1794 r. ks. Symeon Lewicki, paroch wsi Dorożynka, wraz z wiernymi złożył pisemną prośbę o konwersję. Duchowny pochodził z Galicji. Był synem prawosławnego księdza, wyświęconym w 1794 r. przez unickiego metropolitę T. Rostockiego na koadiutora ks. Aleksego Olszańskiego, prawdopodobnie swego teścia⁹. Podobnie jak i Jakub Eliaszewicz z Szamrajewki czy Teodor Szczetyński z Józefpola, którzy również pochodzili z prawosławnych rodzin, duchowni ci dobrowolnie, często wraz z parafiami wysyłali pisma z prośbami o przyłączenie do Cerkwi prawosławnej¹⁰. Kapłani w zaawansowanym wieku mieli już za sobą konwersję na prawosławie, jak ks. Aleksy Mrozowski z Hołowaniewskiego. Powrócił on do rodzimego wyznania po raz pierwszy już w roku 1775, a w 1794 po raz drugi¹¹. Już w kilka miesięcy 1794 r. po licznych konwersjach duchowieństwa i miejscowej ludności utworzono prawosławne protopopie – humańską, czeczelnicką i raszkowską.

Postawy duchowieństwa unickiego były więc zróżnicowane. Wpływ na formalne przystąpienie do prawosławia części duchowieństwa bez wątplenia miała pamięć o akcji prawosławnej sprzed dwudziestu lat i prześladowaniach kapłanów. Wówczas ponad 500 parafii zmieniło wyznanie, a nawet kilkakrotnie, w zależności od tymczasowej przewagi sił. Niektóre z nich powróciły do Kościoła katolickiego dopiero niecałą dekadę przed II rozbiorem. Mogło to zachęcić jakąś część duchowieństwa do postawy pasywnej, „przeczekania” także tej „nawały” prawosławnej.

Ponadto na terenie województwa pozostało, według niepełnych danych, ponad 130 prawosławnych kapłanów¹². Była to grupa usuniętych po 1775 r. z parafii księży, która nie opuściła granic województwa. Znali doskonale teren i zaplecze społeczne, osiadali niejednokrotnie w tych samych miejscowościach, w których krótko byli parochami. Prowadzili akcje misyjne, skłaniając mieszkańców przy sposobności, która nastąpiła w 1794 r., do zmiany wyznania. Duchowieństwo unickie, przy wyrażonej woli większości wiernych decydujących się na konwersję, miało do wyboru odejście z parafii lub przyłączenie się. Do parafii Honorówki na prośbę parafian

⁸ S. LOBATYNSKIY, *Materialy dlya istorii unii v Podolii* [С. ЛОБАТЫНСКИЙ, *Материалы для истории унии в Подоліи*], s. 67.

⁹ Tamże, s. 57.

¹⁰ Tamże, s. 57, 87.

¹¹ Tamże, s. 54.

¹² I. WODZIANOWSKA, *Zmierzch Unii*, s. 455-458.

wrócił m.in. wcześniej pracujący tam prawosławny ks. Metody Piotrowski, który opuścił prawie 20 lat wcześniej tę wieś pod naciskiem duchowieństwa unickiego¹³.

W każdym z 25 dekanatów na obszarze województwa braclawskiego w 1794 r., od kilku do kilkunastu duchownych unickich odmówiło przejścia na prawosławie. W praktyce oznaczało to opuszczenie przez nich beneficjów i powstanie grupy tzw. bezmiestnych kapłanów, czyli duchownych, którzy nie mieli nominacji. Kapłanom unickim, którzy utracili swe parafie, zezwolono na wyjazd za granicę, ponieważ na tym terenie nie brakowało duchowieństwa do obsady prawosławnych placówek. Większość jednak duchownych pozostała w swych rodzimych stronach, poszukując wsparcia kolatorów¹⁴. Rząd z kolei przewidział dla kapłanów pozostających bez nominacji pensje w wysokości od 50 do 100 rb. rocznie. W praktyce gubernialne instytucje, na które spadł ciężar finansowania unickich księży, zwlekały z wypłatą pensji. Wielokrotnie interweniowano w sprawie zaległych wypłat, a w 1798 r. oficjał kijowski J. Haczewski złożył w imieniu duchownych wnioski do kijowskiego gubernatora A. Bekleszowa, w którym powoływano się na rozporządzenia carskie oraz skarżono się na brak pensji na terenach guberni kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej¹⁵. Wypłaty rozpoczęto realizować dopiero na początku wieku XIX, po interwencji łuckiego biskupa unickiego Stefana Lewińskiego¹⁶. Dramatyzm sytuacji pogłębiał fakt, że byli to żonaci kapłani, obarczeni odpowiedzialnością za swe rodziny, a brak wypłat pozostawiał ich bez środków do życia.

W większości kapłani pamiętali wydarzenia z lat siedemdziesiątych XVIII stulecia, więc mogli przewidzieć swoje dalsze losy. Część duchowieństwa niewątpliwie uznała, że po upadku Rzeczypospolitej nikt nie będzie w stanie ich ochronić. Tym bardziej że wracali w 1794 i 1795 r. dobrze już im znani z wcześniejszego okresu – ks. Eliasz Hołoskiewicz, symbol prześladowań, ponownie mianowany protopopem winnickim, czy rządzący protopopią niemirowską do 1780 r. ks. Jan

¹³ S. ЛОВАТЫНСКИЙ, *Матеріалы для історії унії в Подолії* [С. ЛОВАТЫНСКИЙ, *Матеріалы для історії унії в Подолії*], s. 61.

¹⁴ W. Łoś odnotowała na terenie bohusławskiego dekanatu w listopadzie 1795 r. wyjazd trzech księży za granicę, czterech przyłączyło się do prawosławia, a 33 odmówiło. V. LOS', *Uniat's'ka tserkva na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – pershii polovyni XIX st.: orhanizatsiyna struktura ta kul'turno-relihiynny aspekt*, Kyiv 2013 [В. Лось, *Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*, Київ 2013], s. 107.

¹⁵ Tamże, s. 108.

¹⁶ M. DOVBISHCHENKO, V. LOS', *Uniyna tserkva na Kiivshchini 1793-1839 rr. (zahal'nyi ohlyad)*, „Drogobits'kiy kraeznavchiiy zbimik”, вип. 14-15 (2011) [М. ДОВБИЩЕНКО, В. Лось, *Унійна церква на Київщині 1793-1839 рр. (загальний огляд)*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, вип. 14-15 (2011)], s. 213.

Strocki, który po powrocie we wrześniu 1794 r. do Granowa zlikwidował jego struktury katolickie w ciągu kilku miesięcy¹⁷.

W pismach kierowanych do prawosławnych zarządów duchownych kapłani unicy stwierdzali więc w nowej rzeczywistości politycznej: „urodzony w ruskim rodzie przodków swoich [...] wstrzymywany przez surowość władz [katolickich i polskich]”¹⁸, deklarując chęć przejścia na prawosławie. W tym tak zasłużeni dla Kościoła katolickiego w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, jak dziekan kraśniański Jan Czemen. Prześladowany wówczas dziekan, wspierający i broniący Unii, już w pierwszych miesiącach powrotu wojsk rosyjskich zadeklarował przejście na prawosławie duchowieństwa powierzonego mu dekanatu. Umarł jako protopop braclawski, niemniej zasłużony dla Cerkwi prawosławnej.

Po zmianie granic administracyjnych i utworzeniu guberni podolskiej teren nowo utworzonej prawosławnej eparchii podolskiej pokrywał się w całości z administracją państwową. Po włączeniu części parafii do guberni wołyńskiej i kijowskiej na jej terenie pozostało w 1796 r. 1497 parafii prawosławnych¹⁹.

Akcja wcielania unitów do Cerkwi prawosławnej osłabła po wstąpieniu na tron Pawła I. Car w 1797 r. wydał manifest zakazujący stosowania przymusu przy zmianie wyznania. Pozbawienie ochrony wojskowej prawosławnych misjonarzy znacznie wyhamowało ich zapał. Nie zmieniło to jednak sytuacji przymusowo nawracanych unitów, gdyż nie mogli oni powrócić do Kościoła greckokatolickiego, a świątynie, które poświęcono jako prawosławne, nie podlegały zwrotowi. Na początku XIX wieku na ziemiach zabranych w Unii pozostawało już tylko 1377 parafii, 94 klasztory bazylikańskie, 1672 kapłanów, 826 zakonników i zakonnic oraz 1,4 mln wiernych²⁰, skupiających się głównie na ziemiach białoruskich i litewskich.

Wiele parafii przyłączano do prawosławia bez kapłanów. Pozostawali oni w jedności z Kościołem katolickim, jednak wraz z rodzinami zostali bez mieszkania i środków utrzymania. Wielu znalazło schronienie u krewnych, innych właściciele ziemscy zatrudniali jako kapelanów w kaplicach dworskich, jeszcze innych parafie i klasztory rzymskokatolickie. Pomoc ta była stopniowo ograniczana.

¹⁷ P. ORLOVSKIY, *Materiały dla biografii Granovskago protopopa Podol'skoy yeparkhii o. Ioanna Strotskago*, „Podol'skiye Yeparkhial'nyye Vedomosti” 1891, nr 34 [П. ОРЛОВСКИЙ, *Материалы для биографии Грановскаго протопопа Подольской епархии, о. Иоанна Строщаго*, „Подольские Епархиальные Ведомости” 1891, № 34], s. 844-858.

¹⁸ S. LOBATYNSKIY, *Materiały dla istorii unii v Podolii* [С. ЛОБАТЫНСКИЙ, *Материалы для истории унии в Подольи*], s. 79.

¹⁹ I. WODZIANOWSKA, *Zmierzch Unii*, s. 83-84. Gubernia podolska objęła zachodnią część dawnego województwa podolskiego oraz wschodnią braclawskiego. Do guberni kijowskiej odeszły m.in. dekanaty: humański, przyłucki, hołowaniewski i tetyjowski.

²⁰ M. RADWAN, *Kościół greckokatolicki w zaborze rosyjskim w 1803 roku*, Lublin 2003, s. 15.

Właściciele ziemscy nie mogli interweniować w kwestiach obsady parafii, gdyż prawo patronatu w Rosji nie obowiązywało. Kapłani unicy zostali więc oficjalnie pozbawieni wsparcia kolatorów. Od 1796 r. ograniczano im sprawowanie funkcji kapłańskich, zakazując odprawiania nabożeństw w prywatnych kaplicach właścicieli ziemskich²¹, a następnie przy świątyniach rzymskokatolickich.

W pierwszych latach kapłani unicy osiadali przy parafiach rzymskokatolickich jako wikariusze czy altarzyści. W Woronowicy dawny proboszcz Gabriel Kociubiński przez jakiś czas odprawiał msze w miejscowej parafii łacińskiej, a następnie w kaplicy pałacowej właściciela dóbr Jana Nepomucena Grocholskiego²². Podobnie przy kościołach i kaplicach zatrudnienie znaleźli ks. Jan Chmielewski, Teodor Kudrzycki, Korneliusz Sawicki oraz Jan Siemaszko (zob. tabela 1.). Rozpoczęto budowę kaplic, przy których księża unicy mogli sprawować opiekę nad ludnością katolicką obu obrządków. Do lat dwudziestych XIX wieku grekokatolicy posiadali w powiecie bałckim 27, w jampolskim 18, a w olhopolskim 13 kaplic²³. W Obodnym, gdzie miejscowa ludność łacińska zbudowała w 1809 r. kaplicę, kapelanem był unita ks. Stefan Roszczachowski²⁴. Przy kaplicy ladyżyńskiej pracował ks. Jan Mironowicz, we wsiach Buszynka i Babczyńce (pow. jampolski) ks. Stefan Paszycki, ks. Paślawski we wsiach Sosonce i Sobolówce (pow. winnicki)²⁵. Duchowni unicy w parafiach obrządku łacińskiego uczestniczyli również w obchodach odpustowych, podczas których wygłaszali kazania, spowiadali, uczestniczyli w liturgii²⁶.

²¹ B. КНИХЛАЧ, *Uniats'ka tserkva na Podilli (1700-1840 rr.): vikhy istoriyi ta sotsiokul'turnyy portret*, Vinnytsya 2015 [Б. ХІХЛАЧ, *Уніатська церква на Поділлі (1700-1840 pp.): віку історії та соціокультурний портрет*, Вінниця 2015], s. 129.

²² Tamże, s. 125.

²³ Dane za: tamże, s. 152, 162.

²⁴ Ks. Stefan zmarł przed 1842 r. w Obodnym. W tej wsi nadal mieszkała jego rodzina – żona Maria, która prawdopodobnie już po jego śmierci przeszła na prawosławie, zaś dzieci: Jakub, Filip i Rozalia nadal w 1842 r. pozostawali katolikami. Spowiadali się w Rajgrodzie u ks. Szostakowskiego lub u niezidentyfikowanych przez administrację rosyjską kapłanów w Krasnym (pow. jampolski) i Turbowie (gub. kijowska). ДАХМО, ф. 315, оп. 1, spr. 5205, к. 10 [ДАХМО, ф. 315, оп. 1, spr. 5205, к. 10].

²⁵ Na podstawie: B. КНИХЛАЧ, *Uniats'ka tserkva na Podilli (1700-1840 rr.)* [Б. ХІХЛАЧ, *Уніатська церква на Поділлі (1700-1840 pp.)*], s. 125-127, 145.

²⁶ W Winnicy m.in. ks. Obertyński i dziekan Janowicki zawsze brali udział w odpustach w rzymskokatolickich parafiach na terenie miasta: „Na każdym obchodzie, wotywy śpiewali XX. Unici, celebrowali Dominikanie. We dwa głosy chwalono Boga, dziękując i wielbiąc za zjednoczenie, za Unią św. dwóch kościołów”. *Księga klasztorna XX. Kapucynów winnickich (1745-1861)*, w: HELENUSZ [E. IWANOWSKI], *Wspomnienia polskich czasów dawnych i późniejszych*, t. 1, Lwów 1894, s. 411.

Na początku XIX wieku na obszarze dawnego oficjałatu braclawskiego pozostawało ponad 170 tzw. bezmiestnych kapłanów²⁷. Zamieszkiwali głównie w powiatach humańskim, lipowieckim na terenie guberni kijowskiej oraz bałckim, braclawskim, hajsyńskim, jampolskim, lityńskim, olhopolskim i winnickim guberni podolskiej. Kapłani, pozbawieni swych parafii, działali najczęściej w granicach swych dawnych dekanatów, odprawiając nabożeństwa, sprawując posługę sakramentalną. Na tym terenie według danych statycznych w 1803 r. oficjalnie pracowali tylko ks. Bazyl Szarkiewicz w Popowcach (pow. Mohylowski), obsługując ogółem 649 wiernych w różnych miejscowościach, oraz ks. Jan Kudrzycki w Czerniatynie Wielkim²⁸.

Trudność sprawia ustalenie liczby wiernych, gdyż byli rozproszeni w różnych miejscowościach, gdzie posługę sakramentalną sprawowali bezmiestni kapłani. Przyszły wykonawca likwidacji Unii w imperium, bp Jozafat Siemaszko, obliczał, że wiernych grekokatolików mogło być od 400 do 1500 osób. Tymczasem liczby podawane przez protopopów prawosławnych świadczą, że jeszcze ok. 1825 r. na terenie guberni podolskiej mieszkało 4500 katolików wschodniego obrządku²⁹.

W kolejnych latach liczba duchowieństwa unickiego stopniowo zmniejszała się. Powodów było kilka. Najczęstszym była śmierć duchownych, przechodzenie do zwalnających się parafii poza obrębem guberni, konwersje na prawosławie spowodowane brakiem regularnych wypłat, a tym samym niemożnością utrzymania rodzin, oraz możliwość przechodzenia po 1803 r. na obrządek łaciński. W 1802 r. na terenie powiatu braclawskiego pracowało dziesięciu kapłanów, a 20 lat później – trzech. Podobnie na terenie olhopolskiego: na początku wieku – 27, a w 1822 r. – 14, jampolskiego odpowiednio: 18 i 10, bałckiego – 19 i 8³⁰. Pozbawieni możliwości pracy przy kościołach łacińskich i kaplicach dworskich w późniejszym okresie przy wsparciu właścicieli majątków nabywali domy lub otrzymywali od nich ziemię. W 1837 r. pozostawało bez nominacji na tym obszarze jeszcze przynajmniej 46 księży³¹. Najmłodszy z nich miał wówczas 22 lata, a najstarszy 86. Jedna trzecia osób przekroczyła 70 rok życia (zob. wykres 1.).

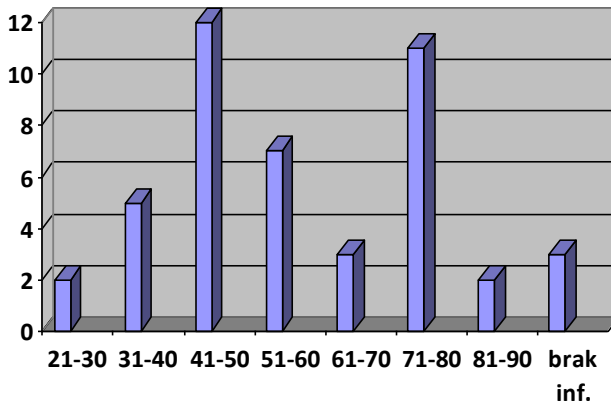
²⁷ Obliczenia na podstawie: M. RADWAN, *Carat wobec Kościoła grekokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*, wyd. 2, Lublin 2004, s. 424-436.

²⁸ M. RADWAN, *Kościół grekokatolicki w zaborze rosyjskim*, s. 144-145.

²⁹ RGIA, f. 797, op. 9, d. 25736, k. 4 [РГИА, ф. 797, оп. 9, д. 25736, к. 4].

³⁰ V. LOS', *Uniat's'ka tserkva na Pravoberezhnii Ukraïni* [В. Лось, *Уніатська церква на Правобережній Україні*], s. 265.

³¹ Obliczenia na podstawie: M. RADWAN, *Carat wobec Kościoła grekokatolickiego*, s. 376-377, 409-410. Według raportu bpa Siemaszki do ministra spraw wewnętrznych D. Błudowa, w 1835 r. na terenie całej białoruskiej unickiej diecezji (w skład której weszły omawiane ziemie) przebywało 64 kapłanów bez miejsca pracy. RGIA, f. 797, op. 6, d. 22900, k. 75-77 [РГИА, ф. 797, оп. 6, д. 22900, к. 75-77].

Wykres 1. Wiek tzw. bezmiejstnych duchownych³²

W 1825 r. dziekan dekanatu humańskiego ks. Jan Moczulski wymienił na swoim terenie dwunastu kapłanów pozostających bez miejsca pracy, wraz z członkami ich rodzin. Wśród nich protooficjał braclawski Hiob Pleszczyński (65 lat), sam dziekan Moczulski (65), Jan Chmielewski (35), Jan Kozubski (61), Jan Krynicki (62), Grzegorz Krynicki (30), Dionizy Nelipowicz (68), Korneliusz Sawicki (43), Klemens Warnicki (66), Mateusz Dymidowski (78), Jeroteusz Grabowski (64) oraz Bazyl Siemkiewicz (72)³³. Młodszych wiekowo księży odnajdujemy także w spisach z 1837 r. (zob. tabela 1.).

Na terenie powiatu winnickiego w 1824 r. pracowało siedmiu kapłanów³⁴. Ks. Daniel Obertyński (71) z przedmieścia Pedków obsługiwał zarówno wiernych w Winnicy, jak i na wsiach: Parpurowce, Łuka, Pietniczany, Medwedki, Kruszli-niec, Sokiryniec, Czerepaszyńce, w miasteczkach Sieliszcze, Brahiłów, Pików. Pomagali mu ks. Sawa Nowohrebelski (77), który został kapelanem przy brahi-łowskiej łacińskiej parafii, ks. Eftymiusz Pospanowski (30), kapelan Choł-nowskiego w Czerepaszyńcach, ks. Piotr Janowicki (38), kapelan marszałkowej

³² Uwzględniono tylko parafie leżące na terenie dawnego oficjalu braclawskiego ze wskazaniem przynależności dekanalnej przed rokiem 1795. Wiek duchownych obliczono stanem na 1837 r.: TSDIAU Kyuiv, f. 972, op. 2, spr. 1, k. 1-2, 11-12 [ЦДІАУ Київ, ф. 972, оп. 2, спр. 1, к. 1-2, 11-12]; DAZHO, f. 420, op. 1, spr. 48 [ДАЖО, ф. 420, оп. 1, спр. 48]; DAKHMO, f. 315, op. 1, spr. 1197 [ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 1197]; M. RADWAN, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego*, s. 376-377, 409-410; V. LOS', *Uniat's'ka tserkva na Pravoberezhniiy Ukraini* [В. Лось, *Уніатська церква на Правобережній Україні*], s. 271-272.

³³ TSDIAU Kyuiv, f. 972, op. 2, spr. 1, k. 208-209 [ЦДІАУ Київ, ф. 972, оп. 2, спр. 1, к. 208-209]; rok 1827: tamże, spr. 4, k. 301-302.

³⁴ W 1822 r. – 9. Por. V. LOS', *Uniat's'ka tserkva na Pravoberezhniiy Ukraini* [В. Лось, *Уніатська церква на Правобережній Україні*], s. 265.

Szczeniawskiej w Sieliszczach, ks. Własij Hreczyna (51), kapelan Wiktora Łozińskiego z Kruszlina, ks. Teodor Janowicki (41) z Parpurowiec oraz ks. Teodor Krynicki (59) z Lemieszówki³⁵. W okolicy mieszkali także kapelani przy kościołach łacińskich: ks. Teodor Duchowski w Żorniszczach, ks. Bazyli Komorowski w Pliskowie, ks. Bazyli Hreczyna w Ilińcach (mieszkał we wsi Sinarna)³⁶. Duchownych unickich w samej Winnicy i jej najbliższej okolicy było prawdopodobnie więcej.

Jeśli uwzględnimy dodatkowo ziemie dawnego województwa braclawskiego, które według nowego podziału administracyjnego znalazły się w granicach guberni kijowskiej, liczba kapłanów znacznie wzrośnie. Jeszcze w 1839 r. w spisach spowiedzi odnotowywani są katolicy wschodniego obrządku w kilkudziesięciu miejscowościach³⁷. Gdzie osiadali duchowni, usuwani przez rząd i działacze Cerkwi prawosławnej ze swych beneficjów, tam również wierni starali się, jeśli nie o odzyskanie statusu parafii, to przynajmniej zwrot świątyni lub budowę kaplicy, np. w Czerniatynie, Czerniawce, Kaszperówce, jak również w innych miejscowościach. Warto też przyjrzeć się rodzinom kapłańskim. We wsi Kaszperówka osiadł ks. Stefan Budziszewski³⁸ z żoną Anną z Siemaszków oraz czwórką młodszych dzieci w wieku od 4 do 14 lat. Z ojcem zamieszkała również dwójka starszych dzieci z rodzinami – także kapłan, syn Ignacy z żoną i dwójką małych dzieci oraz córka Marianna z mężem i córeczką. Osiadł tu również młodszy brat o. Stefana – Cyryl z żoną Julianną z Siemaszków i trójką małych dzieci, a także pozostającymi pod ich opieką dziećmi zmarłego stryjecznego brata (dwoma synami oraz córką z rodziną). W sumie rodzina duchownego składała się z 23 osób³⁹. Ks. Budziszewski opiekował się zaś 34 dorosłymi unitami z kilku pobliskich wiosek, którzy jeszcze w 1839 r. przystąpili do spowiedzi wielkanocnej⁴⁰. Sam zaś o. Stefan pracował jako kapelan dworu hrabiostwa Tyszkiewiczów przy kaplicy w Browkach. Wcześniej zaś mieszkał z rodziną w Czerniatynie Wielkim jako kapelan przy białopolskim kościele⁴¹.

³⁵ TSDIAU Kyiv, f. 972, op. 2, spr. 4, k. 426-429 [ЦДІАУ Київ, ф. 972, оп. 2, спр. 4, к. 426-429].

³⁶ Tamże, k. 433-437.

³⁷ Por. Spisy spowiedzi powiatu machnowskiego: TSDIAU Kyiv, f. 972, op. 2, spr. 1 [ЦДІАУ Київ, ф. 972, оп. 2, спр. 1].

³⁸ Stefan Budziszewski pochodził z rodziny kapłańskiej, jego ojciec Andrzej zmarł w wieku 70 lat 25 marca 1813 r. prawdopodobnie w Kaszperówce, tamże rok później zmarła matka – Irena w wieku 60 lat (4 marca 1824). TSDIAU Kyiv, f. 972, op. 2, spr. 1, k. 482 [ЦДІАУ Київ, ф. 972, оп. 2, спр. 1, к. 482].

³⁹ TSDIAU Kyiv, f. 972, op. 2, spr. 1, k. 1-1v [ЦДІАУ Київ, ф. 972, оп. 2, спр. 1, к. 1-1v]; w 1837 r. rodzina składała się z szesnastu osób, dołączył później do ojca syn Ignacy wraz z rodziną z Małej Berezianki, gdzie mieszkał u teścia ks. Michała Rosnowskiego, kapelana dworskiego w Nowochwastowie (pow. skwirski), tamże, спр. 4, k. 135, 150.

⁴⁰ Por. TSDIAU Kyiv, f. 972, op. 2, spr. 1, k. 48 [ЦДІАУ Київ, ф. 972, оп. 2, спр. 1, к. 48]. Dziesięć lat wcześniej ks. Stefan wypowiedział 86 osób.

⁴¹ [RGIA], f. 797, op. 6, d. 22900, k. 79-81 [РГИА, ф. 797, оп. 6, д. 22900, к. 79-81].

Wielu duchownych kilkakrotnie przenosiło się z jednej do drugiej miejscowości w poszukiwaniu miejsca osiedlenia się i pracy. Ks. Gabriel Skulski w 1815 r. był kapłanem na dworze szambelana Zwierzchowskiego w Nepedówce (pow. machnowski), w latach trzydziestych przebywał we wsi Bystryczka (pow. skwirski), by ostatecznie osiąść w Pikowcu⁴². Wdowiec, ks. Andrzej Iwanowski w latach dwudziestych mieszkał w Zawadówce wraz ze swym krewnym ks. Janem Siemaszko, następnie przenieśli się do wsi Antonów (pow. skwirski, gubernia kijowska), w 1837 r. zamieszkivali w Mierzwińcach (pow. jampolski)⁴³.

Większa liczba duchowieństwa unickiego skoncentrowana w kilku powiatach zagrażała pozycji Cerkwi prawosławnej. Wierni bowiem mieli możliwość korzystania z posługi sakramentalnej u kapłanów katolickich, co wzmacniało pasywny opór części unitów, którzy nie uczęszczali do prawosławnych świątyń. Wizytacja w 1831 r. prawosławnych parafii na tym obszarze wykazała trudną sytuację duchowieństwa prawosławnego. Zwracano uwagę, że proboszczom żyło się lepiej w czasach Unii⁴⁴. Z tego powodu starano się przenosić kapłanów na wakanse poza omawiany obszar, najczęściej do guberni białoruskich. Nie zawsze jednak księża podporządkowywali się narzuconym nominacjom. Ks. M. Hreczyna po otrzymaniu nominacji do guberni grodzieńskiej wędrował nadal po powiatach Kijowszczyzny i Podola do momentu aresztu w 1836 r.⁴⁵

W 1837 r. na terenie guberni podolskiej nie odnotowano już żadnej parafii. „Zjednoczeniowy” synod w Połocku w 1839 r. odegrał istotną rolę dla dalszych losów tej nielicznej grupy kapłanów. Nie mogli oni już ani sprawować sakramentów, ani funkcjonować jako księża grekokatolicy. Bp Jozafat Siemaszko obliczył, że w 1839 r. ogółem było 70 kapłanów pozostających bez nominacji w granicach trzech guberni – podolskiej, kijowskiej i wołyńskiej⁴⁶. Znając ich opór, proponował włączenie kapłanów „страдательно” poprzez podporządkowanie ich administracji prawosławnej, bez formalnej konwersji na prawosławie, zakazując tylko odprawiać nabożeństwa. Bp Siemaszko powoływał się na ich podeszły wiek⁴⁷, chociaż jak wykazuje analiza tabeli 1., tylko niespełna 1/3 przekroczyła 70 lat.

⁴² Por. TSDIAU Kyiv, f. 972, op. 2, spr. 1, k. 448; spr. 4, k. 20; spr. 17 [ЦДІАУ Київ, ф. 972, оп. 2, спр. 1, к. 448; спр. 4, к. 20; спр. 17].

⁴³ Por. tamże, spr. 4, k. 230, 285.

⁴⁴ Por. В. КИХЛАЧ, *Uniat's'ka tserkva na Podilli (1700-1840 rr.)* [Б. ХІХЛАЧ, *Уніатська церква на Поділлі (1700-1840 рр.)*], s. 152-153.

⁴⁵ Szerzej zob.: V. LOS', *Uniat's'ka tserkva na Pravoberezhnii Ukraini* [В. ЛОСЬ, *Уніатська церква на Правобережній Україні*], s. 109.

⁴⁶ Por. *Zapiski Iosifa [Semashko] mitropolita litovskogo*, t. 2, Sankt-Peterburg 1883 [*Записки Иосифа [Семашико] митрополита литовского*, т. 2, Санкт-Петербург 1883], s. 99.

⁴⁷ Tamże, s. 100.

W ciągu 1840 r. czternastu kapłanów wykazujących się aktywnością na terenie guberni podolskiej włączono do Cerkwi prawosławnej. W grudniu 1839 r. na prawosławie przeszedł, wraz z ponad 120 wiernymi, Paweł Ołtarzewski⁴⁸, który przez lata opiekował się katolikami w kaplicy hryszkowieckiej. Osiem osób z tej grupy wiernych nadal stawiało opór⁴⁹. W marcu 1840 r. zmienił wyznanie również ponad 70-letni ks. Józef Łochwiński, który obsługiwał unitów w swym domu w Kożuchowie⁵⁰.

Z dostępnych źródeł prawosławnych, odnotowujących obecność zarówno samych duchownych, jak i ich członków w późniejszych latach, wynika, że kilkunastu księży stanowczo odmówiło przejścia na prawosławie, i w 1840 r. nadal pozostawali duchownymi katolickimi. Należy do nich wspomniany już ks. Budziszewski, Łukasz i Jan Kudrzyccy, S. Kociubiński, J. Rodzajewski. Na terenie powiatu hajsyńskiego pozostawał dawny dziekan hajsyński Damian Sierociński. Starszy kapłan mieszkał od lat w Gródku koło Hajsyna wraz z żoną i ósemką dzieci⁵¹. Ks. Samuel Szostakowski kilka lat wcześniej pracował jako kapelan przy łacińskiej kaplicy w Rajgródku, a następnie zamieszkał w swym domu w tymże mieście, wspierany przez właściciela Faustyna Spendowskiego⁵². Nie udało się namówić na konwersję również prawie 80-letniego ks. Piotra Rybickiego z Czczelnika oraz ks. Jana Siemaszki⁵³. W Pikowie pozostał ks. Szymon Dziedziewicz, dawny dziekan pikowski, wraz z rodziną⁵⁴. Jednak nie znamy ich dalszych losów. Jak wykazują skargi duchowieństwa prawosławnego, posługa unickich kapłanów nie ustała w kolejnych latach.

⁴⁸ Ks. Ołtarzewski zmarł 15 marca 1840 r. ДАКНМО, f. 315, op. 1, spr. 1205, k. 2-24 [ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 1205, к. 2-24].

⁴⁹ ДАКНМО, f. 315, op. 1, spr. 1205, k. 25-26 [ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 1205, к. 25-26].

⁵⁰ Ks. Łochwiński, syn ks. Mikołaja Łochwińskiego, urodził się ok. 1770 r., pochodził z Wołynia. W latach 1780-1789 uczył się w szkole we Włodzimierzu, ukończył klasę retoryki, a następnie przez rok w seminarium. Wyświęcony przez bpa S. Lewińskiego w 1790 r. do wsi Raczyn (pow. włodzimierski), a po przejściu parafian na prawosławie zamieszkał z rodziną w Kożuchowie. Otrzymywał 100 rubli rocznie od rządu. Na podstawie: ДАЗНО, f. 420, op. 1, spr. 48 [ДАЖО, ф. 420, оп. 1, спр. 48].

⁵¹ ДАКНМО, f. 315, op. 1, spr. 1197, k. 6 [ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 1197, к. 6].

⁵² Ks. Szostakowski w 1840 r. przeniósł się do Woronowicy (ДАКНМО, f. 315, op. 1, spr. 1197, k.3-6 [ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 1197, к. 3-6]). Według B. Chichłacza, dokonał on konwersji w sierpniu 1840 r., powołując się jednak na swój wiek, odmówił odprawiania nabożeństw, mając zamiar przenieść się do syna zamieszkałego w mińskiej guberni. В. КИХЛACH, *Uniats'ka tserkva na Podilli (1700-1840 rr.)* [Б. ХИХЛACH, *Уніатська церква на Поділлі (1700-1840 pp.)*], s. 165. Zaprzeczają temu jednak księgi spowiedzi, według których część unitów spowiadała się u ks. Szostakowskiego jeszcze w 1842 r. w jego domu w Rajgrodzie. Por. ДАКНМО, f. 315, op. 1, spr. 5205, k. 10 [ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 5205, к. 10].

⁵³ Badacz Kościoła unickiego na Podolu dr B. Chichłacz wymienia tylko dwóch kapłanów: Rybickiego i Sierocińskiego. В. КИХЛACH, *Uniats'ka tserkva na Podilli (1700-1840 rr.)* [Б. ХИХЛACH, *Уніатська церква на Поділлі (1700-1840 pp.)*], s. 165.

⁵⁴ Biogram duchownego: I. WODZIANOWSKA, *Zmierzch Unii*, s. 206.

Tabela 1. Kapłani bezmiestni (1837-1839)

Nr	Nazwisko i imię	Dekanat	Miejscowość	Funkcja	Rok
1	Budziszewski Ignacy	tetyjowski	Kasziperówka	kapelan	1839
2	Budziszewski Stefan	tetyjowski	Kasziperówka	bezmiestny	1839
3	Bujnicki Jan	kalnicki	Szabelna	bezmiestny	1837
4	Chmielewski Jan	humański	Oradówka	kapelan	1837
5	Chodakowski A.	żywotowski	Plisków	bezmiestny	1839
6	Chomikowski Szczepan	przyłucki	Oczytków	bezmiestny	1837
7	Duchowski Teodor	kalnicki	Iliniec	bezmiestny	1837
8	Dziedziewicz (Dedewicz) Szymon, dziekan	lityński	Pików	bezmiestny	1837
9	Gabrijiałowicz Filip, dziekan	jampolski	–	bezmiestny	1837
10	Gowiński Zachariasz	hajsyński	–	bezmiestny	1837
11	Hreczyna Marcin	hajsyński	–	bezmiestny	1837
12	Iwanowski Andrzej	kalnicki	Mierzwińce	bezmiestny	1837
13	Jakubowicz Piotr	lityński	Byczów	bezmiestny	1837
14	Kociubiński Jakub	hajsyński	–	bezmiestny	1837
15	Kociubiński Szymon	granowski	Tarnawa	kapelan	1837
16	Kozaczyński Bazyli	lityński	Hryszki	kapelan	1837
17	Krynicky Grzegorz	humański	Dobre	bezmiestny	1837
18	Krynicky Grzegorz	humański	Leszczynówka	kapelan	1837
19	Kudrzycki Jan	pikowski	Czerniatyn Wielki	proboszcz	1837
20	Kudrzycki Łukasz	pikowski	Napadówka	bezmiestny	1837
21	Kudrzycki Teodor	pikowski	Czerniatyn Wielki	wikariusz	1837
22	Kudrzycki Teodor, dziekan	przyłucki	Lipowiec	kapelan	1837
23	Lewicki Leoncjusz	jampolski	–	bezmiestny	1837
24	Lwowicz Atanazy	jampolski	–	bezmiestny	1837
25	Łochwiński Józef	lityński	Kożuchów	bezmiestny	1837
26	Moczulski P.	woronowicki	Jakubówka	bezmiestny	1839
27	Ołtarzewski Gabriel	żywotowski	Czerniawka	bezmiestny	1837
28	Ołtarzewski Paweł	kampolski	–	bezmiestny	1837
29	Ostaszewski Jan	jampolski	–	bezmiestny	1837
30	Rodzajewski Jan	żywotowski	Krynica	bezmiestny	1837
31	Rodzajewski M.	raszowski	Cybulówka	bezmiestny	1839

32	Roszczachowski Bazyli	hajsyński	–	bezmieśny	1837
33	Roszczachowski Jan	hajsyński	–	bezmieśny	1837
34	Rybicki Piotr	hajsyński	–	bezmieśny	1837
35	Sawicki Korneliusz, dziekan	humański	Chrystynówka	kapelan	1837
36	Siemaszko Jan	kalnicki	Mierzwińce	bezmieśny	1837
37	Siemaszko Józef	kalnicki	Ilińce	altarzysta	1837
38	Siemierzyński Jan	przyłucki	Anruszówka	bezmieśny	1837
39	Sierociński Damian, dziekan	hajsyński	Gródek	bezmieśny	1837
40	Skulski Gabriel	pikowski	Pikowiec	bezmieśny	1837
41	Szostakowski Samuel	hajsyński	Rajgród	bezmieśny	1837
42	Szydłowski Nikifor	żywotowski	Zarubińce	bezmieśny	1837
43	Tomaczyński Eufemiusz	jampolski	–	bezmieśny	1837
44	Warnicki Klemens	humański	Sokołówka	bezmieśny	1837
45	Wieczorko Damian	humański	Szukajwoda	bezmieśny	1837
46	Załukowski Nikita	humański	Dmitruszki Małe	bezmieśny	1837

Na podstawie: TSDIAU Kyjiv, f. 972, op. 2, spr. 1, k.1-2, 11-12 [ЦДІАУ Київ, ф. 972, оп. 2, спр. 1, к. 1-2, 11-12]; DAZHO, f. 420, op. 1, spr. 48 [ДАЖО, ф. 420, оп. 1, спр. 48]; ДАКНМО, f. 315, op. 1, spr. 1197 [ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 1197]; M. RADWAN, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego*, s. 376-377, 409-410; V. LOS', *Uniats'ka tserkva na Pravoberezhnii Ukraini* [В. Лось, *Уніатська церква на Правобережній Україні*], s. 271-272.

Warto więc przywołać nazwiska tych duchownych, którzy pomimo prześladowań i braku środków do życia pozostawali niezłomni. Tabela 1. prezentuje tylko część ustalonych nazwisk tzw. bezmieśnych kapłanów w ostatnich latach istnienia Unii. Widać tu wyraźnie kilka rodów kapłańskich, których przedstawiciele pozostali w łonie Kościoła. Wśród nich – Kociubińscy, Kudrzyccy, Ołtarzewscy oraz Siemaszkowie. Ta ostatnia rodzina w szczególny sposób ukazuje dramat unitów – ojciec i młodszy syn pozostają katolikami⁵⁵, a jego starszy syn – Jozafat, przyszły arcybiskup Cerkwi prawosławnej, stał się prowodyrem zniszczenia Kościoła greckokatolickiego.

Po likwidacji struktur Kościoła unickiego w 1839 r. administracja rosyjska pilnie nadzorowała spowiedź wielkanocną pozostających na terenie guberni podolskiej unitów. Z korespondencji cywilnego gubernatora podolskiego Wasilija Nieczaja z biskupem prawosławnym Arsenijem z listopada 1842 r. wynika, że tylko

⁵⁵ Charakterystyka postawy ks. Jana Siemaszko zob. V. LOS', *Uniats'ka tserkva na Pravoberezhnii Ukraini* [В. Лось, *Уніатська церква на Правобережній Україні*], s. 211-212.

na terenie powiatu braclawskiego pozostawało 66 unitów⁵⁶. W kilkunastu miejscowościach odnotowano od trzech do dziesięciu osób wyznania greckokatolickiego⁵⁷, którzy albo spowiadali się w pobliskich parafiach łacińskich, albo deklarowali, że od kilku lat nie odbyli spowiedzi wielkanocnej. Z raportów dziekanów prawosławnych wynika również, że przynajmniej do 1842 r. ks. Szostakowski nielegalnie spowiadał w Rajgrodzie, gdzie mieszkał⁵⁸.

Urzędnicy rosyjscy oraz dziekani prawosławni szczególną uwagę zwracali na rodziny duchownych. Rodzina zmarłego ks. Jana Marczewskiego – jego żona Anastazja oraz dzieci: Franciszek, Anastazja, Maria Górnicka i Aleksandra Gruszkowska wraz z rodzinami nie odbywali „oficjalnie” spowiedzi, podobnie rodzina ks. Bazylego Roszczachowskiego czy wspomniani kilkakrotnie kapłani Jakub, Szymon i Gabriel Kociubińscy⁵⁹. Spowiadających się w parafiach łacińskich, jak Bazylego Siemierzyńskiego (syna ks. Jana) wzywano do konsystorza prawosławnego w celu upomnienia, chociaż ten wyznania nie zmienił⁶⁰.

Część duchowieństwa, pomimo formalnej zmiany wyznania nawet po 1839 r. nadal korzystała z unickich ksiąg liturgicznych, wspominając podczas nabożeństw papieża⁶¹. Pomimo masowej akcji wymiany ksiąg liturgicznych i wprowadzania nowych zwyczajów w latach czterdziestych i pięćdziesiątych, kapłani udzielali sakramentów według tradycji Kościoła greckokatolickiego, wierni wyruszyli na pielgrzymki do parafii katolickich i odwiedzali kościoły w trakcie odpustów. Jeszcze pod koniec wieku (w 1890 r.) prawosławny biskup podolski Donat informował o konfiskacie tylko w jednej przygranicznej parafii ponad 100 katolickich dewocjonałów – krzyżyków, medalików, różańców⁶². W odróżnieniu od guberni wołyńskiej czy kijowskiej, gdzie pod koniec XVIII i w XIX wieku unicy stawiali czynny opór zarówno polityce nawracania, jak i rusyfikacji, na terenie Podola bierny opór duchowieństwa i wiernych wyrażał się w modlitewnej pamięci zachowanej przez kolejne pokolenia.

⁵⁶ Cywilni urzędnicy w 1842 r. raportowali o 39 osobach, a z kolei raporty dziekanów prawosławnych wykazały 66 osób. W listopadzie 1842 r. gubernator zwrócił się do podolskiego biskupa o wyjaśnienie rzeczywistej liczby ludności greckokatolickiej w powiecie, z zaznaczeniem osób, które przeszły na prawosławie. ДАХМО, ф. 315, оп. 1, spr. 5205, k. 13-16 [ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 5205, к. 13-16].

⁵⁷ Zamieszkali w miasteczkach Niemirów, Trościaniec oraz wsiach: Cybulówka, Dzwonmicha, Helenówka, Komarów, Michałówka (Woronowicka), Obodne, Orłówka, Sewerynowka, Werbka, Wójtówka. Tamże, k. 7-10.

⁵⁸ Tamże, k. 10.

⁵⁹ Tamże, k. 3v-4.

⁶⁰ Tamże, k. 4v.

⁶¹ V. Los', *Uniat's'ka tserkva na Pravoberezhniiy Ukraini* [В. Лось, *Уніатська церква на Правобережній Україні*], s. 211.

⁶² Por. tamże, s. 221-224.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Istoricheskiy Arkhiv, Sankt-Peterburg [RGIA], f. 797 – Kantselyariya ober-prokurora Svyashchennogo Sinoda, op. 6, d. 22900 (1833-1838); op. 9, d. 25736 [Российский Государственный Исторический Архив, Санкт-Петербург [РГИА], ф. 797 – Канцелярия обер-прокурора Священного Синода, оп. 6, д. 22900 (1833-1838); оп. 9, д. 25736].
- Tsentral'niy derzhavniy istorichniy arkhiv Ukraïni, Kyuiv [TSDIAU Kyuiv], f. 972, op. 2, spr. 1 (1814-1839), 4 (1800-1838); 17 (1834) [Центральный державний історичний архів України, Київ [ЦДІАУ Київ], ф. 972, оп. 2, спр. 1 (1814-1839), 4 (1800-1838); 17 (1834)].
- Derzhavniy arkhiv Khmel'nits'koï oblasti, Khmel'nits'kiy [ДАКНМО], f. 315 – Podil's'ka dukhovna konsistoriya, op. 1, spr. 1197 (1839-1840); spr. 5205 (1842) [Державний архів Хмельницької області, Хмельницький [ДАХМО], ф. 315 – Подільська духовна консисторія, оп. 1, спр. 1197 (1839-1840); спр. 5205 (1842)].
- Derzhavniy arkhiv Zhitomirs'koï oblasti, Zhitomir [DAZHO], f. 420 – Litovs'ka greko-uniats'ka dukhovna konsistoriya, op. 1, spr. 48 (1835-1839) [Державний архів Житомирської області, Житомир [ДАЖО], ф. 420 – Литовська греко-уніатська духовна консисторія, оп. 1, спр. 48 (1835-1839)].
- Księga klasztorna XX. Kapucynów winnickich (1745-1861)*, w: HELENIUSZ [E. IWANOWSKI], *Wspomnienia polskich czasów dawnych i późniejszych*, t. 1, Lwów 1894, s. 315-461.
- ЛОВАТЫНСКИЙ С., *Materialy dlya istorii unii v Podolii. Spisok uniat'skikh prikhodov prisoyedinennykh v pravoslaviye 1794-1795 gg.*, w: *Trudy Komiteta dlya istoriko-statisticheskogo opisaniya Podol'skoj yeparkhii*, Kamenets-Podol'sk 1878-1879, v. 2, s. 7-90 [ЛОБАТЫНСКИЙ С., *Материалы для истории унии в Подолии. Список униатских приходов присоединенных в православие 1794-1795 гг.*, w: *Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии*, Каменец-Подольск 1878-1879, вып. 2, с. 7-90].
- ЛОВАТЫНСКИЙ С., *Materialy dlya istorii pravoslaviya v Podolii*, „Podol'skiye Yeparkhial'nyye Vedomosti” 1885, nr 22, s. 461-477 [ЛОБАТЫНСКИЙ С., *Материалы для истории православия в Подолии*, „Подольские Епархиальные Ведомости” 1885, № 22, с. 461-477].
- Odna iz poslednikh straniç istorii unii v Podolii (ukaz Bratslavskoy dukhovnoy konsistorii ot 25 Avgusta 1796 g.)*, „Podol'skiye Yeparkhial'nyye Vedomosti” 1886, nr 28, s. 561-566 [Одна из последних страниц истории унии в Подолии (указ Брацлавской духовной консистории от 25 Августа 1796 г.)], „Подольские Епархиальные Ведомости” 1886, № 28, с. 561-566].
- RADWAN M., *Kościół grekokatolicki w zaborze rosyjskim około 1803 roku*, Lublin 2003.
- ЯВОРОВСКИЙ Н., *Blagochinnicheskaya instruktziya 1795 g. novoprisoyedinennym iz unii v pravoslaviye svyashchennikam*, „Podol'skiye Yeparkhial'nyye Vedomosti” 1885, nr 48, s. 965-970; 1885, nr 49, s. 993-1001 [ЯВОРОВСКИЙ Н., *Благочинническая инструкция 1795 г. новоприсоединенным из унии в православие священникам*, „Подольские Епархиальные Ведомости” 1885, № 48, с. 965-970; 1885, № 49, с. 993-1001].
- Zapiski Iosifa [Semashko] mitropolita litovskogo*, t. 2, Sankt-Peterburg 1883 [Записки Иосифа [Семашко] митрополита литовского, т. 2, Санкт-Петербург 1883].

OPRACOWANIA

- DOVBISHCHENKO M., LOS' V., *Uniyна tserkva na Kiiвшchini 1793-1839 rr. (zahal'niy ohlyad)*, „Drogobits'kiy kraeznavchiy zbirnik”, vip. 14-15 (2011), s. 211-227 [ДОВБИЩЕНКО М., ЛОСЬ В., *Унійна церква на Кіївщині 1793-1839 рр. (загальний огляд)*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, вип. 14-15 (2011), с. 211-227].
- КНИКЛАС Б., *Uniats'ka tserkva na Podilli (1700-1840 rr.): vikhy istoriyi ta sotsiokul'turnyy portret*, Vinnytsya 2015 [ХІКЛАС Б., *Уніатська церква на Поділлі (1700-1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет*, Вінниця 2015].
- КОЯЛОВИЧ М., *Istoriya vozsoyedeneniya zapadno-russkikh uniatov starykh vremen*, Minsk 1999 [КОЯЛОВИЧ М., *История воссоединения западно-русских униатов старых времен*, Минск 1999].
- LOS' V., *Uniats'ka tserkva na Pravoberezhniy Ukraini naprykintsi XVIII – pershiy polovini XIX st.: orhanizatsiyna struktura takul'turno-relihiynyy aspekt*, Kyiv 2013 [ЛОСЬ В., *Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*, Київ 2013].
- ORLOVSKIY P., *Materialy dlya biografii Granovskago protopopa Podol'skoy yeparkhii o. Ioanna Strotskago*, „Podol'skiye Yeparkhial'nyye Vedomosti” 1891, nr 34, s. 844-858 [ОРЛОВСКИЙ П., *Материалы для биографии Грановскаго протопопа Подольской епархии, о. Иоанна Строцкаго*, „Подольские Епархиальные Ведомости” 1891, № 34, s. 844-858].
- RADWAN M., *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim. 1796-1839*, wyd. 2, Lublin 2004.
- WODZIANOWSKA I., *Zmierch Unii. Struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Braclawszczyźnie*, Lublin–Tczew 2018.

„...UNITED WITH THE ROMAN CHURCH IN THE HOLY CATHOLIC FAITH,
I WISH TO LIVE AND DIE.“

THE FATE OF THE UNIATE CLERGY IN THE FORMER BRACLAW VOIVODESHIP
FOLLOWING THE DISSOLUTION OF THE PARISH NETWORK (1794-1839)

Abstract. After the Second Partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the tsarist authorities launched a campaign to restore the „native Russian appearance“ of the partitioned areas. Dismantling the structures of the Greek Catholic Church became an important aspect of the process of Russification. The rate of conversion to Orthodoxy depended on the respective area. Within the borders of the former Braclaw Voivodeship, the action proceeded the fastest. Diversified in terms of religion and nationality, the voivodeship turned out to be open to the influences of Orthodox Christians from both Pereiaslav and Moldavia. Some of the faithful put up passive resistance, while others were eager to return to the faith of their ancestors. Similar attitudes were also characteristic of the Greek Catholic clergy. Stripped of their livelihood as their salaries were not paid regularly, they accepted Orthodoxy formally but remained in their parishes. The article recalls the names of those who stayed faithful to the Catholic Church to the end. Their further life stories after 1840 are still unknown.

Keywords: dissolution of the Greek Catholic Church; clergy; repressions; Braclaw Voivodeship; displaced priests